

УДК 94:314.151.3:394.92(054.74)(477.73)“1939/1945”

Анатолій Погорєлов (м. Миколаїв)

к.іст.наук, доцент, докторант кафедри історії та археології

історичного факультету

МНУ імені В. О. Сухомлинського

E-mail: pogorelov81@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

«Віднесіть на Україну моїй мамочці листа...». Дослідницький потенціал колекції приватних листів та світлин «остарбайтерів» у Державному архіві Миколаївської області*

Проаналізовано інформативний потенціал приватної кореспонденції та світлин примусових працівників з Миколаївщини, визначено перспективу використання цих джерел для дослідження історії їх повсякденного життя на території Третього рейху та окупованої Європи під час Другої світової війни. Підкреслено, що епістолярна спадщина та фотодокументи «остарбайтерів» з колекції Державного архіву Миколаївської області вперше стали предметом джерелознавчих досліджень. З'ясовано, що матеріали листування містять детальну ретроспективну інформацію, що дозволяє дослідити особливості примусової праці «східних робітників» на об'єктах військово-промислового комплексу, в державних установах та організаціях, у приватних господарствах населення країн, до яких було депортовано цивільне населення з досліджуваного регіону.

Ключові слова: «остарбайтер», примусова праця, приватні листи, світлини, Миколаївщина, Третій рейх.

Anatolii Pogorielov (Mykolaiv)

PhD in History, Associate Professor,

Post-doctoral student of the Department of History

and Archeology Faculty of History

of Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University.

E-mail: pogorelov81@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

«Take a letter for my mother to Ukraine...». Historical value of private letters collection and photos of «ostarbeiters» in the State Archives of Mykolaiv region

To analyze the topic of Ukrainian people's everyday life in the conditions of forced labor in the Third Reich and the occupied European countries, the fundamental attention should be paid to analysis and introduction of regional complexes of personal documents into scientific use. A special place among them belongs to private letters and photographs, sent by «Ostarbeiters» from labor camps to their relatives or acquaintances to the Mykolaiv oblast. Such documents for decades have remained uninvestigated and unpublished in their original form up to now due to legislative restrictions, most of which expired in 2018.

* Дослідження здійснювалось за підтримки CIUS у рамках грантової програми «Research Grants in Ukrainian and Ukrainian Canadian Studies in the Humanities and Social sciences, Law, Education and Library Sciences 2016–2017».

The article analyzes the informative potential of the private correspondence and photographs of forced laborers from the Mykolaiv oblast and emphasizes that the epistolary heritage and photographic documents of «Ostarbeiters» from the collection of the State Archives of the Mykolaiv oblast became the subject of the source study research for the first time.

It is concluded that the availability of such powerful epistolary heritage with the original photographs is a promising basis for studying the history of forced labor of the Mykolaiv oblast population not only in Germany and Austria, but also in other European countries. The materials of the correspondence contain detailed retrospective information that allows investigating the peculiarities of Ostarbeiters' everyday life at the military-industrial complex enterprises, institutions, organizations, and private farms of the population of the countries to which Ukrainians were deported. Among the various microhistorical storylines in private correspondence and the content of the photographs of our compatriots, we can distinguish the main elements: the process of deportation, the types, conditions and duration of work, the size of payment for work, the standards of food, the availability of clothing, footwear, hygiene and sanitary conditions of residence in camps, the exterior of barracks, the features of leisure and recreation, the representation of the Nazi official policy and its changes in relation to laborers «from the East», the use of child labor, emotions of people, interpersonal and interethnic relations and factors affecting them, health condition and others.

Key words: «ostrabeiter», forced labor, private letters, photographs, Mykolaiv oblast, Third Reich.

Для дослідження теми повсякденного життя українського населення на примусових роботах у Третьюму рейху та окупованих ним європейських країнах важливе значення має аналіз і введення до наукового обігу регіональних комплексів документів особового походження. Окреме місце серед них належить приватним листам та світлинам, що надсилали «остарбайтери» з трудових таборів до своїх рідних чи знайомих на Миколаївщину. Такі документи десятиліттями зберігалися невивченими та неопублікованими в оригінальному вигляді донині через законодавчі обмеження, термін дії для більшості яких минув у 2018 році. Робота істориків з ґрунтовного дослідження ускладнювалась і через відсутність науково-довідкового апарату таких фондів (описів з поіменним переліком адресантів, датами надсилання листів тощо), що унеможливило предметний пошук, змушувало дослідників «прочісувати» всі матеріали для отримання необхідних даних.

Попри наявність певної кількості наукових публікацій листи і, особливо, фотографії, що надсилали примусові робітники в Україну,

залишаються ще маловивченим корпусом документів та мають великий інформативний потенціал для подальших досліджень з історії, джерелознавства, етнології, фольклористики, філології, філателії, філокартії та ін. Одними з перших усвідомили унікальність таких джерел окремі представники німецьких цензурних органів, у результаті діяльності яких донині збереглась «фрейбурзька колекція» – 1300 виписок із кореспонденції українських, білоруських та російських примусових працівників періоду 1942–1944 років. У роботі Б. Чистової та К. Чистова досліджено фольклорний аспект листів примусових працівників із «фрейбурзької колекції»¹. Окремої уваги заслуговує розділ, присвячений евфемізмам, що використовувались у кореспонденції остарбайтерів в умовах воєнної цензури.

Джерелознавчий потенціал приватних листів українських примусових працівників з Київщини, Харківщини, Полтавщини, Донеччини, Чернігівщини, АР Крим у регіональному вимірі ґрунтовно досліджувалась у статтях Т. Пастушенко², М. Чиркової³, Л. Нестеренко⁴,

¹ Чистова Б.Е. Преодоление рабства. Фольклор и язык остарбайтеров. 1942–1944 гг. / Состав. Чистова Б.Е., Чистов К.В. М. : Звенья, 1998. 199 с.

² Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2002. Вип.6. С. 70–76.

³ Чиркова М. Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини) // Краєзнавство. Науковий журнал. № 3 (84). 2013. С. 124–132.

⁴ Нестеренко Л. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) / Л. Нестеренко // Сіверянський літопис. 2016. № 4. С. 116–136.

Н. Гаражи⁵ та у дисертаційних роботах А. Мелякова⁶, О. Мармілової⁷.

Серед праць миколаївських істориків, архівістів та краєзнавців можна згадати публікації М. Шитюка⁸, М. Медчук⁹, М. Теряник¹⁰. Проте у роботах місцевих авторів приватні листи використовувались фрагментарно, в основному для емоційної та візуальної ілюстрації окремих аспектів життя оstarбайтерів, короткої довідки про наявність таких документів у місцевому архіві, висвітленню змісту листування між окремими примусовими працівниками та їх рідною на основі музейних колекцій. Незважаючи на наявність значної кількості наукових публікацій, що за допомогою кореспонденції розкривають різні аспекти примусової праці українського населення, приватні листи наших земляків з колекції Державного архіву Миколаївської області не стали предметом окремих джерелознавчих досліджень.

Автор ставить за мету проаналізувати інформативний потенціал приватної кореспонденції та світлин примусових працівників з Миколаївщини, визначити роль цих джерел для дослідження історії повсякденного життя «остарбайтерів» на території Третього рейху та окупованої Європи в роки Другої світової війни.

Характеристика архівної колекції

Чільне місце серед документів особового походження, що масово представлені у Державному архіві Миколаївської області, належить листам та світлинам оstarбайтерів. Наявний корпус документів зосереджено у фонді Р 2871 «Колекція листів радянських громадян із

німецько-фашистської каторги за 1941–1945 рр.», що містить 7339 одиниць зберігання. Близько 60 листів з цієї колекції належать не цивільним примусовим працівникам, а їх рідним, які надсилали кореспонденцію з окупованої України, військовополоненим, які писали листи з концтаборів, а також колаборантам. Хоч фонд і сформований у середині 50-х років ХХ ст., проте лише в 2013 році справи описані та систематизовані.

Хронологічні рамки кореспонденції від оstarбайтерів охоплюють період з січня 1942 по січень 1944 року. В описі до фонду не вказано його походження. На думку автора, це листи та фотографії, що не дійшли до адресатів. Можна припустити, що переважна більшість документів – це трофейна колекція, яку захопили радянські підрозділи у переломні моменти наступу Радянської армії у 1943 році, а згодом ці матеріали потрапили на зберігання до обласного архіву. Підтвердженням цієї версії є факт, що переважна більшість листів (близько 94%) датується серпнем–вереснем 1943 року. Оскільки у листопаді 1943 року вже йшли бої за р. Дніпро, були звільнені деякі правобережні райони Миколаївщини, йшла масова евакуація окупаційних військ та адміністрації, імовірно поштові комунікації вже були порушені, а тому відповідні листи не знайшли своїх адресатів. До того ж, майже всі листи містять поштові печатки з датою та місцем відправки з трудових таборів, але не містять штемпеля «Generalbezirk Nikolajew», що слугувало б підтвердженням надходження листа за місцем призначення. Іншою причиною, з якої частина цих листів не дійшла до адресатів, може

⁵ *Гаража Н.А.* Письма оstarбайтеров как источник микросоциальной истории и истории повседневности Великой Отечественной войны (на материалах коллекции писем оstarбайтеров в фондах государственного архива Республики Крым) // Гуманитарные и юридические исследования. 2016. № 4. С. 24–30.

⁶ *Меляков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Х., 2003. 204 с.

⁷ *Мармілова О.С.* Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донецької області: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2018. 297 с.

⁸ *Шитюк М.М.* Оstarбайтери // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 рр. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). Миколаїв : Квіт, 2004. С. 335–354.

⁹ *Медчук М.* З листів та спогадів примусових робітників Третього рейху (за фондами Держархіву Миколаївської області) // Архіви України. Науково-практичний журнал. № 1–3 (256) 2005. С. 418–425.

¹⁰ *Теряник М.О.* Листи з минулого (Із листів жителя села Галіцинове Олелександра Селіванова до своєї сестри Фекли Селіванової під час перебування на примусовій роботі в Німеччині) // Книга Пам'яті України: Миколаївська обл. / Обласний центр пошукових досліджень та редакційно-видавничої діяльності. Т. 16. Миколаїв : Ліон, 2018. С. 132–139.

бути те, що їх не пропустили відповідні цензурні органи, оскільки такі листи авторами написано з порушенням встановлених вимог. Відомо, що текст листа мав уміщуватись максимум на 15 рядках, на зворотах фотографій заборонялось робити будь-які написи, не можна було повідомляти певну інформацію тощо. Насправді, чимало примусових працівників надсилали кореспонденцію з порушенням таких вимог: листи написані дрібним почерком, зміст яких значно перевищував встановлений обсяг; на зворотах світлин міститься чимало підписів, пояснень або ж навіть продовження змісту листа; текст чи окремі його фрагменти носили негативний, з точки зору цензорів, характер, розкривали непривабливі аспекти повсякденного життя людей та ін.

Географія листів колекції охоплює основні регіони військово-промислового виробництва та сільськогосподарського сектору Німеччини, Австрії, Польщі, Естонії. Проте переважна більшість мешканців була депортована на примусову роботу до Німеччини та Австрії. Варто виділити найбільш цікаві комплекси листів та фотографій, що розкривають різні аспекти повсякденного життя українських примусових працівників у Німеччині на підприємствах Берліна, Брауншвейга, Бремена, Вільгельмсхафена, Гамбурга, Ганновера, Кенігсберга, Лібенау, Мюнхена, Нордхаузена, Штуттгарта, в Австрії – Відня, Лінца, Браунау-ам-інн, Міхельхаузена.

Позитивним фактором, що вплинув на задовільний фізичний стан документів та відображення інформації в них є те, що кожен лист зберігається окремою архівною одиницею, тобто їх не прошивали і не підклеювали в одну справу*. Проте певним недоліком для дослідників є те, що на опрацювання такої колекції йде значно більше часу, оскільки архів видає дослідникам максимум 20–30 листів на одну вимогу.

Офіційно поштовий зв'язок «остарбайтерів» із рідними був дозволений лише з липня 1942 року. Не існувало спеціальних приписів і правил листування, через це поодинокі зразки кореспонденції українських підневільних робітників першої половини 1942 року дуже різноманітні. Починаючи з 25 листопада 1942 року, було опуб-

ліковано правила для листування остарбайтерів. Кожному робітнику дозволено писати по 2 листи на місяць виключно на поштових картках. З березня 1943 року вийшли особливі трьохмовні поштові листівки для «остарбайтерів». Така листівка складалась з двох частин (двох карток, на одній писав адресант, інша призначалась для відповіді). Як користуватись такою карткою вказувалось трьома мовами: німецькою, українською, російською. Окрім листівок, остарбайтерам було дозволено надсилати в обидва кінці мікропосилки вагою до 250 грамів. Остарбайтери не могли самостійно придбати поштові картки і відправити кореспонденцію. Це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, у яких працював робітник. Наказом ОКВ від 22.06.1942 року вся кореспонденція проходила цензуру. У Німеччині існувало 15 офіційних установ цензури, розкиданих по всій країні. Пошта, адресована в Україну проходила цензуру в Берліні, в Центрі перевірки іноземного листування. Наступний етап перевірки здійснювався на місці призначення пошти: табірним начальством, а в селах і містах – старостами та спеціальними людьми в управліннях праці¹¹.

Масові трудові мобілізації населення Миколаївщини розпочались весною 1942 року, а згодом почала періодично надходити кореспонденція від «остарбайтерів». На жаль, у даній архівній колекції збереглося небагато епістоляріїв за 1942 рік. Більшість приватних листів написані у 1943 році, особливо у період серпня-вересня.

Статистичний аналіз листування засвідчує цікаве гендерне співвідношення адресантів. Весь фонд містить 7339 одиниць зберігання. Загальна кількість адресантів обох статей – 6799 осіб, з яких 4583 – жінки (67,4%), 2216 – чоловіки (32,6%). З огляду на зазначене, дана колекція документів зацікавить і дослідників жіночої історії, оскільки кількість жінок-авторів майже у два рази більше, ніж чоловіків. До розрахунку не включено 540 листів, у яких відомі лише адресати. Але вони становлять лише 7,4% від загального числа кореспонденції та несуттєво впливають на відображення загальної картини.

* Практика окремих архівів зберігати декілька сот листів в одній справі, грубо заклеївши фрагмент листа реставраційним папером, спричинила до знищення частини інформації, як-от: прізвище, поштовий штемпель з датою, адреса, назва табору, місто, інколи навіть фото.

¹¹ Пастушенко Т.В. Вказ. праця. С. 71–72.

Приватні листи мають ознаки, притаманні епістолярному жанру: вказується дата написання листа, характер звернення до адресата залежить від стосунків (офіційний, напівофіційний, дружній тощо), адресуються вітальні слова до визначеного кола рідних чи знайомих, запитання і прохання до членів родини чи друзів, слова прощання разом із проханням передати вітання певним особам, підпис.

У процесі опрацювання зазначеного фонду автором виявлено значну кількість листів, а також 266 цікавих світлин, що разом із відповідним текстом відображають різні мікроісторії та широкий спектр настроїв населення Миколаївщини в таборах для східних робітників. Цей діапазон настроїв коливався відповідно від незадоволення перебування у вказаних країнах у зв'язку із робочими умовами існування до навпаки – захоплення «великою Німеччиною чи Австрією».

Зміст кореспонденції разом з доданими до неї світлинами є важливими історичними джерелами з вивчення історії повсякдення примусових працівників та містять найрізноманітнішу інформацію, що дозволяє з'ясувати маршрути і тривалість транспортування, процес розміщення у таборах, види, умови та тривалість праці, розмір її оплати, зовнішній вигляд людей, забезпечення одягом, взуттям, постільними речами, норми харчування, особливості дозвілля та відпочинку, морально-психологічний стан, здоров'я в цілому, інтенсивність листування, отримання посилок, міжособистісні взаємини та ін.

Більшість кореспонденції від адресантів з досліджуваної колекції коливається у межах від одного до трьох листів. Аналіз їх змісту свідчить про те, що процес листування вже тривав певний час, тому дослідники можуть отримати невеликий обсяг інформації лише у визначений проміжок часу після приїзду. Через це важливими є зразки листів, що надсилались на етапі депортації з пересильних таборів чи у перші дні після прибуття за місцем призначення «остарбайтера» та містять деякі деталі їх подорожі до Німеччини, облаштування та розподіл по роботах у місцях призначення. У своєму листі* М. Бірюк (03.09.1943 р., Berlin Karow) повідомляла: «...мама я приїхала у Німеччину 8 суток

приїхали мені харашо було 3 комісії інавісіх комісіях я здорова мама ми як їхали дорогою давали нам хар. хліб дві хлібини наден і ковбас давали і масло харашо було...»¹². Її сусідка по кімнаті Є. Кривонос (04.09.1943 р., Berlin Karow) писала рідним: «...Папашо ми як приїхали то 4 дня не робили а тоді 1 числа у вечері розділили по роботах. Мамо ми попали на легку роботу ми усі вмести з дівчатами хлопці з нами не роблять Сашка робить отдельно од нас. А Колька лежить у лазареті ми і не знаймо де. Ми робимо на фірмі ми там грузимо вещи робимо ми од 7 ранку до... [нерозбірливо – автор] вечора. Їсти дають нам 2 рази в день 300 гр. хліба... Ми знаходимось за берліном...»¹³.

Умови праці та «якість» харчування

Незважаючи на заздалегідь визначений найнижчий соціально-правовий статус працівників «зі Сходу» у ієрархії іноземних робітників у Третьюму рейху, аналіз їх епістоляріїв свідчить про те, що умови, тривалість та розмір оплати їх роботи, проживання та норми харчування залежали від типу підприємства (державне чи приватне), установи чи організації, регіону перебування, посади, яку займали «остарбайтери». У найскрутнішому становищі перебували ті люди, які потрапили на великі промислові підприємства, заводи військового призначення, шахти, порти та працювали звичайними чорноробами на найтяжчих роботах чи шкідливих роботах. У багатьох повідомленнях люди відкрито описували нестерпні умови праці, мізерний раціон, безправне становище, проте, як відомо, частина таких листів не доходила до адресатів. Марія Федина потрапила працювати на порохову фабрику Лібенау (Liebenau), що була дуже небезпечним хімічним підприємством та одним з найбільших виробників пороху у Третьюму рейху. З трудового табору Штеерберг (Ostarbeiterlager Steyerberg über Stolzenau / Weser) у жовтні 1942 року повідомляла: «...Роботаю на заводі. Я забула як то чотири або п'ять раз в день їсти. Я їм два рази вдень дві неділі, а на третю раз в день їсти варять суп з моркви, бруква, буряк, капуста, картошка і вода. два рази в тиждень четвер і ниділя картошка в мундерах і

* Цитати з листів подані мовою оригіналу без граматичних правок.

¹² Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. р-2871, оп. 1, спр. 6315.

¹³ Там само, спр. 6521.

триста грам хліба. Літо минуло, а я нібачила, ні огірка ні помідора...»¹⁴. Клавдія Пшон (01.09.1943 р., Lager Schützenhaus I, Stgt.-Weil im Dorf) описувала батькам свої умови роботи та порівнювала їх зі становищем подруг, які працювали на інших підприємствах: «...Живу по-старому, як вам вже відомо. Одержую від Шури, Дусі і Марусі пісьма. Шура пише, що неважно, так як і мені, а Дуська пише з великими задачами, що їй дуже гарно та коники вистроює. Роблю січас на заводі 10 г. в першу зміну з 6 г. утра до 5 г. вечора, а в другу зміну з пів 1-го до 11 г. ночі...»¹⁵. Марія Дворецька (15.08.1943 р., Lager Friderike, Stuttgart-O) переповідала свій мізерний раціон: «...Мамочко я живу постарому роблю на фабриці живу в дому а не влагері. хліба вдень зідаю 150 гр. приварок суп та капуста з картоплею або шпінад з таких листочків як у нас щавель. а жир потребляю тіко введілю 25 гр. ковбаси і 25 гр. мяса. Общим жирна вовсю...»¹⁶.

У листі Марії Коростілової описуються тяжкі умови роботи, голодні будні та зверхне ставлення представників «панівної раси» (11.09.1943 р., Gemeinschaftslager Brauhaus I, Hannover-Linden): «...Мамочка! Я взяла вашу открытку прочитала що вы там живете пока хорошо дали вам город есть все на городе, я мамочка ничего тут ни кушаю, только смотрим как немки кушают все и огурцы и баклажаны, а я мамочка стою за станком и света невижу, все згадую что когдато я с вами жила вместе и ела все...»¹⁷. Зміст листа Лілії Дубровної (Ostarbeiterlager «Romeo», Wien XX/20), надісланого 23.08.1943 року з Відня до Миколаєва, цінний тим, що у ньому описуються тривалість, умови та розмір оплати праці, забезпечення одягом, взуттям та харчами, вартість деяких послуг: «...Мама, работаю я 10 ч. получаю 16 м. в 2 нид. Кушать хватает хлеба 250 гр. Работа не очень тяжелая, но очень грязная очень жарко в цехах шум пока отработаш те часы, то можна оглохнуть. сильно жарко... Мамачка... здесь купить ничего низзя чулки здесь простых нет только шолков. раз надел и го-

Марія Коростілова, 1943 р.

тово дали нам по юпки и по ковточки еще можно одеть с обуви ниченого нам не давали туфли мои еще целые много раз починались. за то что починались и вообще если надо починить надо дать 7–8 марок, а работаем за 7–8 марок...»¹⁸.

Сум за родиною та Батьківщиною

Образно-емоційне сприйняття реалій свого скрутного становища, переживань, туги за батьками та рідною Україною інколи відображено у листах примусових працівників за допомогою фольклору чи фразеологізмів. Матюхіна Олександра (07.09.1943 р., Ostarbeiterlager Zweibrücken, Nomburgerstraße) зверталася до рідні: «Ой! це ж вітер це весняний тут сосни колише до матері на Україну дочка листа пише. Ой! як міні тут вже набридло ці листи писати. Міні хочеться добитися додому до хати. Ой коли б я моя мама на це право мала я б до тебе прилетіла та й все б розказала. Ой! Ви пташки сизокрили вас багато тут літа. Віднесіть на Україну Моїй Мамочці листа...»¹⁹.

¹⁴ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 1612

¹⁵ Там само, спр. 968.

¹⁶ Там само, спр. 872.

¹⁷ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 5840.

¹⁸ Там само, спр. 4039.

¹⁹ Там само, спр. 250.

У своєму листі з міста Мельдорф Олександра Подпригора зверталася до матері з с. Привільне Привільнянського району (нині – Баштанський район): «Мать! пишу письмо от дочки, шлю тебе привет из далека, что жива но жизнь моя рабита отдалена, скучна и грустна. Вспомни Мать! когда я жила дома и ходила к подругам гулять, а тепер я сильно обеднела, позабыли письмо написать. Ничего мать ты дорогая!! Вскром времени вернуса я домой. Расцветет жизнь наша родная и расскажу Вам обо всем. Мама ты наша родная, не грусти об нас, и не плач (об меня и об Феде) Мы вернемся, живы и здоровы Положимся рядом у ковать Будим спать в родном своем доме, Будим кушать вместе за столом, и рассказывать сонные сказки – «А там, А там, а там...» обо всем...»²⁰.

Виснаження, захворювання та виробничий травматизм

Тяжка та тривала праця, недоїдання сприяли швидкому фізичному виснаженню людей та поширенню серед них хвороб, що є достатнім свідченням реальних скрутних умов, від яких потерпала частина примусових працівників. Серед листів, датованих осінніми місяцями 1943 року, зустрічається інформація про те, що хворих людей окупаційна влада нібито масово відправляє з трудових таборів «додому на лікування». Наприклад, Андрій Литвак (19.09.1943 р., Ostarbeiterlager Mariensiel, Wilhelmshaven) повідомляв у вересні 1943 року наступне: «... я жив и здоров на сиводняшний ден Мотя наши больные выехали домой 15 сентября и много. Снашиго лагеря 100 человек...»²¹. Тексти кореспонденції свідчать, що поодинокі випадки повернення хворих людей з трудових таборів мали місце у першій половині 1943 року. Проте інформація про такі прояви масової «гуманності» нацистської влади восени 1943 року не викликає довіри з декількох міркувань: по-перше, здоров'я хворих чи фізично виснажених людей мали б поправляти у місцевих лазаретах; по-друге, витратити фінансові ресурси, перевантажувати трафік залізничних шляхів для того, щоб масово відправити на лікування «неповноцінних» згідно нацистських

расових переконань людей додому в умовах підготовки до евакуації німецької армії у зв'язку з наступом радянських військ восени 1943 року, поголовну депортацію працездатного населення з окупованих територій, не мало сенсу. Імовірно, безнадійно хворих та виснажених людей відправляли на знищення у табори смерті, а решті примусових працівників повідомляли, що їх колег відправляють «на лікування додому». У будь-якому випадку, перевірка такої інформації потребує додаткових досліджень.

У приватній кореспонденції можна чимало віднайти інформації про травматизм на виробництві, що супроводжували оstarбайтерів під час примусових робіт. Максютенко Ніна повідомляла батькам, що їй два рази загрожувала смерть на пороховій фабриці Лібенау (Ostarbeiterlager Steyerberg über Stolzenau / Weser), коли її електрокар, на якому вона розвозила їжу зіштовхнувся з іншою машиною²². Гедьенко Ольга (Lager Stadtgraben, Göppingen / Wttbg.) описувала причину своєї травми та умови перебування у лікарні: «...Дороженька моя рідненька мамочка я уже 1,5 місяць не писала письма тому що я лежу зараз у городському госпіталі місяць. В мене болить права нога у спупні на згибі дуже велика рана, що я вже більш як місяць не встаю. Рвали груші і я впала з неї. Мамочко, робили операцію мені зараз уже харашо не плачте, не журіться за мною. Дасть бог здоровья то можливо побачимось коли. Не думайте, що в мене сурьозне, я скоро можливо видужаю... Постель пухка і біла. Їсти дуже і дуже хорошо...»²³.

Сезонний підробіток «OSTів»

Окремим українцям щастило поліпшити своє злиденне становище шляхом сезонного підробітку за межами табору у приватних господарствах німецьких родин. Шевченко Олександр (08.09.1943 р., Lager Ost BERKA / über Sonderhausen) писав невтішного листа батькам до села Інгулка Привільнянського району (нині – Баштанський): «...міні нащо харчів трохи луче як у 33 року ну низнаю якдалі ну пока що пускають до баура работать то споживаёмось, трохи колоски собіраімо, та варимо Кутю...»²⁴. Яценко

²⁰ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 6630.

²¹ Там само, спр. 4303.

²² ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 243.

²³ Там само, спр. 2306.

²⁴ Там само, спр. 6841.

Григорій (Kleinitz, kreis Grünberg) у вересні 1943 року заспокоював родину: «...Я січас проживаю дуже добре хазяйка в мене як мати рідна годує добре... Мама пороблю я ще в хазяїна 1 місяць і поїду в лагер до хлопців на 5 місяців, а весною мене возьме він обратно до себе...»²⁵.

Олександр Шевченко,
1943 р.

Ті, хто вмів грати на музичних інструментах, ставали у пригоді не тільки примусовим працівникам у вихідні дні, але могли заробити й на шмат хліба на святкових заходах за межами табору. Дібров Іван (Königsberg, Gemeinschaftslager «Warthe») у серпні 1943 року надіслав фото духового оркестру з «остарбайтерів» та повідомляв, що почалось трохи краще життя, бо грає на трубі, що дозволяє трохи проганяти нудьгу²⁶.

Григорій Яценко, 1943 р.

Іван Дібров у складі духового оркестру. Кенігсберг, 1943 р.

²⁵ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 7289; 7288.

²⁶ Там само, спр. 6987.

Допомога з дому

Свідченням скрутного становища значної частини українських примусових працівників є постійні прохання у листах надіслати продукти харчування та одяг, а також інформація про інтенсивність їх надходження. Олександра Ільяна потрапила працювати на відому в Німеччині фабрику з виробництва жувального тютюну «G. A. Hanewacker» (Nordhausen / Narz, Thüringen). З її листа від 26 серпня 1943 р. дізнаємось: «...Мамочка

16.08 я получила 37 пос. сало, малай, семечки, масло 2 короб., мамочка спасибо что Вы так беспокоитесь за меня, но все же я никакого известия не имею уже 3 месяца по сегодняшний день. Жизнь моя одинокая, скучная. Мамочка вот еще что не шлите мне хлеб, у меня есть, нам дают 300 гр. и я привыкла, я знаю что Вы сами не имеете. Мамочка спасибо, спасибо за все, бог даст вернусь тогда я Вам не дам в обиду никому...»²⁷. У кореспонденції інших примусових працівників можемо знайти й такий перелік отриманих речей та продуктів: «...я все получила платя носочки семичек бубки з абрикос и абрикоси, и цветочки...»²⁸.

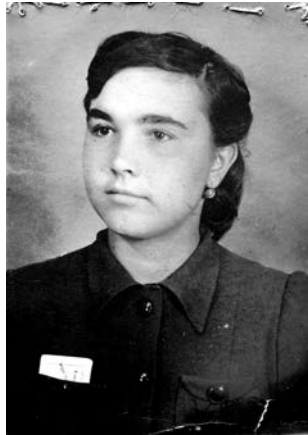
Кардинально покращити матеріальне та харчове забезпечення оstarбайтерів не могли продуктові та речові посилки через ряд обставин: їх обмежена вага (250 гр.), хоч і дозволялось надсилати декілька штук за один раз; наявність дозволу на надсилання родичами чи отримання власне

самими оstarбайтерами таких посилок; стабільна робота поштової мережі; скрутне матеріальне становище родин на окупованій території України.

Оплата праці та бартер

Опрацьована маса досліджуваних джерел засвідчує, що зарплата оstarбайтерів була в межах 16–60 марок на місяць. Такий розмір коштів не міг задовольнити необхідні потреби людей через високі ціни, карткову систему отримання більшості товарів у Німеччині. Виявлена інформація дає уявлення про ціни на товари та послуги: «10 марок за метр белого шелка»²⁹, «30 марок юбка»³⁰, «8 марок хліб»³¹, «приношене пальто демісезонне 75 марок»³², «жіночий ручний годинник – 75 марок»³³, «кожані ботінки 50 марок, костюм 60 марок»³⁴, «8 п'ятиминутних фото – 1 марка»³⁵, «1 папіроса – 1 марка»³⁶, «ремонт жіночих туфель – 7–8 марок»³⁷.

Вочевидь, що за таких умов з поміж примусових працівників набув поширення бартер. Універсальною твердою «валютою» у таборах став тютюн, наявність якого дозволяла придбати додаткові продукти харчування, необхідні речі, одяг чи взуття. Надсилання тютюну влаштовувало також і родини примусових працівників, оскільки виростити його у домашніх умовах було легше, ніж передавати інколи останні продукти харчування чи одяг, який можна було обміняти в умовах дефіциту, тютюн підходив під вагову категорію посилок, на відміну від продуктів не псувався швидко. Володимир Дорошенко з австрійського міста Лінц (Lager 51, Linz / Donau) у вересні 1943 року повідомляв: «... Живу пока нічого є вшо взуця і одіця у виходний день двоє часів імею одні ручні одні карманні. а з чого це я все посправляв за табак. табак тут стоїть на високому місці...»³⁸. Про дефіцит

Олександра Ільяна,
1943 р.

²⁷ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 4127.

²⁸ Там само, спр. 5185.

²⁹ Там само, спр. 1382.

³⁰ Там само, спр. 3343.

³¹ Там само, спр. 2727.

³² Там само, спр. 1138.

³³ Там само, спр. 229.

³⁴ Там само, спр. 6140.

³⁵ Там само, спр. 3073.

³⁶ Там само, спр. 6137.

³⁷ Там само, спр. 4039.

³⁸ Там само, спр. 2828.

тютюну свідчать численні повідомлення, з яких також зрозуміло, що «...навіть німцям видають по 3 папіроси на один день...»³⁹, а примусові працівники з України отримують «...20 гр. табака и по пять сигарет в неделю...»⁴⁰. Гаврилова Євдокія (17.09.1943 р., Gemeinschaftslager «Hirtenweg», Osnabrück) просила не надси-

Володимир Дорошенко,
1943 р.

лати посилки та повідомляла, що може сама себе забезпечити потрібними речами: «...мама я очень благодарю вам, т. Даши и Муси за посыл., но очень нехорошо что вы отрываете от себя ведь вам трудней переживать это время. Я здесь сама и для себя смогу достать что необходимое. А так ж с харчей мне хватает. Мама я купила себе туфли, парусовые в лагерфюр. А в том лагере где я была я за отрез сица на платье и отрез сатина на блузку, выменяла себе туфли приличные коженые на венском каблучку. Мама я получаю по 20–25–30 марок. Но мене до получке нехватает. Я покупаю что могу, 8 марок хлеб в другом лагере, а также в магазинах разную зелень. но насчет фрукты трудней...»⁴¹. Проблему придбання різних речей в умовах інфляції та карткової системи описував Василь Лобановський (28.08.1943 р., Lager 57, Linz /Donau): «... В городі можна достать картошки, огірків і різної зелені а такого остального нічого не достаниш а тільки на купони, а купон за гроші не достаниш а тільки за табак бо грішми ніхто не нуждається...»⁴².

Досить часто у листах примусові працівники не випадково детально описували особливості клімату регіону, до якого вони потрапили. Більше щастило тим, хто потрапляв до місцевості з м'який кліматом, що дозволяв легше пережити зиму, не витратити кошти на придбання теплого одягу, та й у робочих цехах чи бараках було не так холодно. Так, Сербіна Марія писала батькам з Відня: «...Я живу постарому. Погоды хорошие теплые... Одется во что есть, туфли тоже есть, если бы эта зима была бы такой, как была прошлая, было бы очень хорошо...»⁴³, «...в прошлую зиму ходила без головного убора...»⁴⁴.

**«...работа моя легкая и чистая,
и в теплом помещении...»**

Трохи краще харчове забезпечення та легші умови праці мали ті остарбайтери (особливо жінки), які уникли праці на шкідливому чи важкому виробництві, потрапили до міських лазаретів, будинків для догляду за людьми похилого віку, працювали на табірних кухнях підприємств та організацій, в офіцерських столових, ресторанах чи готелях, працювали перекладачами, займали низові керівні посади або були «кращими на виробництві», у приватному та сільськогосподарському секторі та ін. Віра Куделя потрапила до знаного в Німеччині центру для догляду за людьми похилого віку «Egestorff-Stiftung-Altenheim» (Osterholz-Tenever, Bremen) у Бремені, де працювала на кухні з багатьма українськими дівчатами: «...На второй день идем ми на работу і ці дівчата вмісті з нами вони вже по году, по німецькі добре говорять вони в нас за переводчиків, і поставили нас на кухню так шо нам тут дуже добре, їсти є все і спать комната красива нас знаходиться з дівчат... Їсти в нас є і досі сало і сухарі ми його вже не їмо бо нам вдосталь всього. Ми гуляем в саду коло нашої кімнати. Природа мені дуже наравиця красиво зелено...»⁴⁵. Лук'яненко Євгенія у Дюссельдорфі трудилася «на льотческій кухні», зранку прибирала у ресторані, а потім готувала

³⁹ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 1913.

⁴⁰ Там само, спр. 4395.

⁴¹ Там само, спр. 2727.

⁴² Там само, спр. 3021.

⁴³ Там само, спр. 4659.

⁴⁴ Там само, спр. 4669.

⁴⁵ Там само, спр. 2026.

обід⁴⁶. Махов Микола у Кенігсберзі («Warthe» Lager, Königsberg), як один з кращих спеціалістів по табору, у складі 21 чоловіка отримав білу білизну та мешкав в окремій кімнаті⁴⁷. Требухіна Олександра робила у жіночому таборі м. Оснабрюк (Gemeinschaftslager Osnabrück-Süd, Lg 1) разом з іноземними працівниками, їду отримувала нарівні з голландцями, тому на їх заводі було краще, ніж в інших місцях⁴⁸. Капша Василь працював у фірмі F. Göbber & Co. (Eystrup / Weser), що з моменту заснування у 1888 році Фрідріхом Гьоббером й донині займається переробкою фруктів та ягід на варення, джеми та ін. У листах повідомляв: «...Дорога моя мамаша нам наш шеф фабрики построїв байрак для своїх робочих нам тут луче нас мало барак здоровий нас усього 20 чоловік 10 руських 10 поляків усігда наволі кормлять харашо...»⁴⁹. Посашкова Мотрона (Мотя) разом з Галиною Безручко з Єланецького району потрапили на фабрику з

М. Посашкова з подругами, 1943 р.

виробництва дитячих іграшок у швабському місті Гьоппінгені (Lager Glocke, Göppingen / Württ). У листі у період з січня по травень 1943 року М. Посашкова повідомляла: «...работаем на фабрике вместе з Галею дорогие папаша и мамочка работа моя легкая и чиста и в теплом помещении... гулять ходим каждое воскресенье...»⁵⁰, «...кушаем 3 раза в день...»⁵¹, «...жалованье нам прибавили получая за 2 недели 23 марки на работе обращаются з нами дуже добре уси женщины уважают нас...»⁵². Легші умови праці мали й ті, хто працював у таборах чоботарями⁵³, ремонтували або шили одяг⁵⁴. Порошина Таня працювала на ковбасному заводі фірми Fritz Ahrberg у столиці сучасної федеральної землі Нижня Саксонія у м. Ганновері (Hannover-Linden). У вересні 1943 року описувала свій посилений раціон так: «...знаю хорошо что и дома сейчас не добро мы хоть получаем 300 гр. хлеба печеного, хорошего как у нас был на 1,5 кг. У нас варят в понедельник суп с капустой на другой день картошку и что небудь мясное 3-й день суп с морковкой, 4-й картошка в мундерах и подлива с гарчици 5-й день картошка, подлива мясная, красная или белая или зеленая капуста и суп редкий, в субботу суп все вместе квасоля со стручками, морква, цветная, белая капуста, горох, соленые огурцы вся сместь но все варят вкусное, жирное. Сначала было плохое но теперь привыкли ко всему. Часто варят кисель или вареные яблоки или груши, сливы на второе ложки по 3-ри часто жарят картошку с яйцами до шпинату или до зеленой капусты. Шпинат это такое зелень как щавель только не кислое...»⁵⁵.

**«У нас все здесь так тихо и спокойно,
что не верится даже, что война»**

Частина документів певною мірою дисонує з усталеною ще за радянських часів концепцією про виключно негативний досвід та тяжкі умови

⁴⁶ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 432.

⁴⁷ Там само, спр. 4377.

⁴⁸ Там само, спр. 427.

⁴⁹ Там само, спр. 6091.

⁵⁰ Там само, спр. 2474.

⁵¹ Там само, спр. 2478.

⁵² Там само, спр. 2475.

⁵³ Там само, спр. 6137.

⁵⁴ Там само, спр. 1091.

⁵⁵ Там само, спр. 3151.

всіх примусових працівників, адже деякі з них у листах описують відносно нормальний режим роботи в обставинах війни, людяне ставлення деяких господарів, створення родин та народження дітей, плани на майбутнє, на світлинах постають перед дослідниками усміхненими, з «німецьким зачісками», «у костюмах», «ходять у кіно», «п'ють пиво та сітро», «весело проводять дозвілля у вихідні чи святкові дні», «засмагають на Дунаї», «захоплюються красою німецьких міст» та ін. Наприклад, сестри Олена та Євгенія Панченко 24 вересня 1943 року писали з тюрінгського міста Гера (Lager Dürrenbergsdorferstraße, Gera) батькам до Миколаєва, повідомляючи про своє тихе та спокійне життя: «...Живем по старому хорошо. Высылаем Вам свои фото с прическами. Сейчас идет мелкий дождь, пасмурно, а Женя тянет в кино. Сегодня 19.09. Воскресенье. Уже вечер. Я оканчиваю открытку. Пришли из кино. Очень интересный фильм «Смейся, паяц!». Дома часто передавали такую оперу. Вчера ходили в город, фотографировались. В воскресенье открыты только кино. У нас утром уже прохладно. Ходим на работу уже в жакетах. Но днем бывает еще очень жарко... У нас все здесь так тихо и спокойно, что не верится даже, что война (если бы не газеты, то можно было бы думать, что война такой пустяк о котором не стоит думать)...»⁵⁶. Маємо й чимало схожих епістоляріїв з трудових таборів Берліну. Ковальова Анна (18.08.1943 р., Gemeinschaftslager (R Lager) «TURBO», Berlin) надіслала повідомлення на Снігурівщину: «...Я живу

Олена та Євгенія Панченко, 1943 р.

старім місці, працюю на фабриці, де й раніше, робота легка, за роботу мені тут дуже харашо! як би це дома так. Їжа нам хароша, два рази у день, суп засмажений, хороший. роблю я із 6 до 5 вечора. У суботу до обіду, в неділю вихідний, коли празник, то не робимо. Все харашо, тіко плохо, що я за вами поскучала не бачу вас. Одежі в мене хватає і все є що хочете, не так, як дома платя і юпка, а тут, що хоч теї є і надівай, ми всі дівчата подоставали і платя хароші і кофти, і юпки і туфлі. У неділю ходю в город у парк, у кіно. На качелі катаюсь, все харашо, весело проводу день. Як коли буває кому іменини, то купляємо сітра, пива, вина і гуляємо, як зможемо, у лагері три гармошки, у байраці грають вечері, вечері весело гуляють всі, а ранок, робота. Прошу вас не журіться за мною, я живу харашо...»⁵⁷.

Степаненко Марія (Berlin-Lichtenberg 0,18), розповідаючи про постійні авіаудари по місту та необхідність перебувати у бункерах, надіслала гарні фото, повідомляла: «...живу я хорошо и одежды много но придеца продавать бо мне тяжело носить собою...»⁵⁸.

Марія Степаненко, 1943 р.

З точки зору дослідження індивідуального досвіду примусової праці досить інформативними є листи Надії Ігнатенко (Ostarbeiterlager «Romeo», Wien XX/20), надісланих з Відня на Миколаївщину у період серпня-вересня 1943 року. В одному з них міститься цікаве фото, імовірно у компанії офіцера СС, а у тексті листа повідомлялось: «...Мне посравнению гораздо лучше, чем вам. Я имею очень много свободного времени, хожу в кино, и вообще есть где и что посмотреть, а также хожу на Дунай загорать...»⁵⁹. Текст іншого повідомлення містив наступну інформацію: «...В мене

⁵⁶ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 4530.

⁵⁷ Там само, спр. 7039.

⁵⁸ Там само, спр. 3263; 3262.

⁵⁹ Там само, спр. 5187.

Фото 11. Надія Ігнатенко
(імовірно – ліворуч), 1943 р.

все пока хорошо, так що за мене зовсім не беспокойтесь. Мені не приходится так робить, як прийшлося бідненькій Ірочці. Тоді було харашо, а тепер ще лучше... Тут урожай хорош. Літо тут не буває таке жарке як у нас дома, а зіма тепла. Я не могу успокоится, нащо я забрала теплі вещи. Нам в бараках часто делают дезинфекцию от клопов...»⁶⁰.

Безтурботними також виглядають окремі повідомлення, надіслані з міста Вільгельмсхафен (20.09.1943 р., Ostarbeiterlager Mariensiel, Wilhelmshaven): «...Ми живемо добре. Я роблю на кухні, а Юра в городі при гаражі. Живемо добре, п'ємо, гуляємо та Вас згадуємо, а ви про нас уже й забули, мабуть... Вдівання є, взування є, все є, тільки Вас нема...»⁶¹.

Як не парадоксально, незважаючи на війну, тугу за Україною, для більшості остарбайтерів примусова праця на території Третього рейху була єдиним у житті досвідом виїзду за кордон, тому зрозуміло, що інколи левову частину листа займали захоплюючі описи невідомої до того часу країни. Щербина Леонід у листі від 27.08.1943 року (Gemeinschaftslager «Warthe», Königsberg) ділився емоційними враженнями із сестрою: «...Вы думаете что здесь нивсе растет что на Украине, то насчатье мое пришлось увидет, так как пощастило побывать за городом в десяти километрах, кроме хороших лесов, еще много есть и садов фрукты теже самые, что и в нас, кроме абрикос видел какие здес растут

⁶⁰ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 5186.

⁶¹ Там само, спр. 1437.

⁶² ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 7283.

огурцы длиною в две четверти, помидоры растут как в нас виноград каждый куст в отдельности. Фруктовые деревья растут не очень большие. Но что еще мне нравица это белинькие небольшие но двух этажные домики, потопаящие в лесах, в садах и вообще в зелени, что создают очень приятные живописные уголки, и еще представ эта же картина стоит перед маленьким озерком в котором видишь отражение такое же, точно в зеркале...»⁶².

Наявна епістолярна спадщина остарбайтерів дозволяє помітити різницю між умовами життя і праці на великих об'єктах військово-промислового комплексу та повсякденним життям у німецьких, австрійських та інших рідинах. Один з примусових працівників на прізвище Маліков, який працював в австрійському місті Кніттельфельд (Knittelfeld), у своєму листі розповідав про ставлення його господаря до нього: «...я жив-здоров живеця мені харашо, тільки одно плохо шо скучаю дуже додому роботи дужи багато ну привык то робиш цілий день і начи не наробився робиш з 6 до і до девяті неділя виходной і получаеш 20 марок у місяць така ставка дівчата получають 16 марок у місяць ну міні хазяїн дає каждой неділі 5 марок на пиво на

Маліков (ім'я невідоме), 1943 р.

сітро і на кіно кожної неділі... справив мені костюм такий як і в його ботінки нові на неділю і для роботи є добрі ботінки босий не ходю і ще хочу я щоб він купив часи ну не знаю чи купи обуви можна тут достать і одягу також ...ну не так як дома...»⁶³. Іван Петренко працював у приватній садибі на території німецької комуни Тіц (Titz) та описував своє життя так: «...Мій хазяїн дав ще сьогодні чисту рубашку на неділю і на роботу ботики, такі як давн Ваших на ж.д., істи харашо, тільки робить треба добре, але це не біда. Гулять у неділю можна в друге село, там збираються українці. Тут села близько 3–4 км і село. І дороги добрі, можна і в дощ велосипедом поїхати, і я думаю сьогодні гулять велосипедом їхати...»⁶⁴.

Автор свідомий того, що написання вищезазначених листів відбувалось в умовах жорсткого контролю відповідних нацистських органів. Проте особливість цих документів полягав тому, що їх зміст на момент створення не залежав від радянської цензури. Люди могли вільніше писати саме про позитивні речі, якщо вони реально мали місце, наприклад: нормальні відносини з «роботодавцями», «краще життя, ніж вдома», захоплення красою німецьких міст чи досконалістю виробництва тощо. Звичайно, окремі дослідники можуть критично зауважити, що, мовляв, більшість позитивної інформації про своє становище – це лише евфемізми, за допомогою яких примусові працівники намагались описати своє злиденне життя. Проте, на нашу думку, завдяки зазначеній особливості вони значно відрізняються від інформативного навантаження «фільтраційних справ», «опитувальних листів» чи спогадів періоду 1945–1946 років, у яких люди, розуміючи небезпеку відвертості з працівниками радянських контррозвідальних органів чи уповноважених, змушені були розповідати виключно про негативний досвід перебування за кордоном.

Міжособистісні стосунки та шлюбні відносини

Приватні листи слугують джерелом дослідження міжособистісних відносин як між примусовими працівниками у трудових таборах, так із членами родини, які залишились на території

окупованої Миколаївщини. Розставання між молодими людьми чи подружніми парами бляче впливала на психологічний стан примусових працівників, які замість листів-підтримки від рідних змушені були реагувати на їх ревнощі, образи, запевняти у подружній вірності та ін. Сидоренко Лідія (10.08.1943 р., Gemeinschaftslager (R Lager) «TURBO», Berlin) у своєму листі писала: «...Здравствуй мой любимый Владимир! Шлю тебе привет с горячим поцелуем! Володя, ну ты мне скажи, сколько же можно тебе писать? Дорогой Володичка, поверь мне, мой милый, что пишу безсчетную откp. А ты мне пишешь что? Возможно откp. не доходят. Скоро получишь. Ох! Мой драгоценный друг, мне так стало тяжело и обидно, что ты такое пишешь! В чем я виновна? Как почитала твою откp., я плакала! Разве это можно, разве я тебя забуду? О! Нет, не забыла и не забуду! Пока буду жива. Володичка, ты в моем сердце день и ночь, с головы не выходишь, каждую минуту я вспоминаю тебя! Так что же еще тебе нада от меня? Как можно больше любить, наверно никто так не сумеет, как я. Только лишь не забывай меня! Володя, поверь, клянусь тебе, живу только лишь для тебя! Ну больше хватит, для тебя, я думаю понятно самому. Не обижайся, как получишь эту откp., то дай ответ... Живу хорошо, ничем не нуждаюсь... А пока прощай. Жму крепко правую руку и целую много раз! Твой друг Лида... (фото 5-минутное, шла с работы и мимоходом сфотографировалась)...»⁶⁵.

Численні епістолярії розкривають також і деякі табуйовані теми: шлюб між примусовими працівниками, народження дітей, інтимні відносини. Мусимо не забувати, що переважна більшість людей, які були депортовані на примусову працю, – це молодь віком 17–30 років. Через перебування в екстремальному вирі подій, в умовах невиразного майбутнього примусові працівники жили нормальним людським життям в усіх його проявах: створювали родини, народжували дітей, «гуляли» та ін. У приватній кореспонденції можемо знайти повідомлення про те, що «...Клава Цурканова вийшла заміж за Михайла Шполярєнка Єланецького району село

⁶³ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 6140.

⁶⁴ Там само, спр. 319.

⁶⁵ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 7202.

Новоянєвка...»⁶⁶, «...кузен одружився на полячці...»⁶⁷, «...всі 350 дівчат у таборі гуляють з кавалерами...»⁶⁸ та ін.

Авторові вдалось віднайти унікальне письмове та візуальне підтвердження народження дітей у наших земляків, які працювали у приватній садибі J. Riedeman у місті Ітерзен (Uetersen / Holstein). У своєму листі Володимир і Наталя Троянівські сповіщали своїх батьків у Новоодеському районі про цю щасливу новину, а також про нові обновки: «...Тамарі сьогодні 4 м-ць вже все їсть. Ми купили Володі харош костюм, часи і трубу. Ми пока не голі і не голодні...»⁶⁹.

Володимир, Наталя і Тамара Троянівські,
1943 р.

Свята та дозвілля

Попри невелику кількість збережених листів, датованих груднем 1942 та першою половиною 1943 року, особливе зацікавлення у дослідників викликає відображення у повідомленнях теми проведення дозвілля та відзначення різних знаменних подій у житті примусових працівників. З огляду на це, маємо лише певне уявлення про особливості святкування ключових християнських свят, Нового року, днів народження та ін. Наприклад, примусові працівниці, які працювали на кухні табору Штеєрберг порохового заводу Лібеная (Ostarbeiterlager Steyerberg über Stolzenau / Weser), так описували святкування Різдва: «... Празнували рождество 4 дня заводи не робили і всі дні грали по столових гармошки нам вихідного не було людям їсти давали на призник були подарки по 300 грам пічєнья і 4 дня на обід картошка...»⁷⁰. У коротких повідомленнях зустрічаємо згадки про вшанування весняного циклу свят 1943 року: «...празнували пасху 4 дня гуляли ниработали з 25 по 27...»⁷¹, «... Празнували тройцю 3 дня...»⁷².

У більшості українських остарбайтерів щоденний робочий день тривав 10–12 годин. Після роботи, якщо в когось ще залишались сили та настрої, робітники мали право гуляти до 9-ї вечора. В суботу працювали до 12-ї години, а вихідний припадав на неділю. Люди гуртувались та разом проводили дозвілля як у таборах, так і в місті. Під час прогулянок молодь намагалась сфотографуватись. Світлина є цінним доповненням до тексту приватної кореспонденції примусових працівників та є унікальним історичним джерелом, що образно розкриває різні аспекти їх життя, емоцій, зовнішнього фізичного вигляду, наявного одягу, взуття, способи та місце проведення дозвілля та ін.

Одними із способів відпочинку та розвіювання туги були пісні, колективні танці під музичні інструменти (гітари, баяни), що привозили з дому. Досить популярними були прогулянки міськими вулицями та парками, відвідування кінотеатрів, у сільській місцевості – збори молоді у сусідніх селах, відстань між якими була невелика, відвідування лісу для збирання ягід, променаду і “не тільки” та ін. (див. фото).

⁶⁶ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 318.

⁶⁷ Там само, спр. 4399.

⁶⁸ Там само, спр. 6619.

⁶⁹ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 6019.

⁷⁰ Там само, спр. 233.

⁷¹ Там само, спр. 2470.

⁷² Там само, спр. 269.

⁷⁵ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 5249.

Танці у вихідний (святковий день). Ostarbeiterlager «Romeo», Wien XX/20, Відень 1943 р.
Світлина з листа Лілії Дубрової⁷³

Прогулянка українських примусових працівників. Гамбург, 1943 р.
Світлина з листа Іван Глухмана, (Ostarbeiterlager Moordam 101, Hamburg-Harburg)⁷⁴

⁷³ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 4039.

⁷⁴ Там само, спр. 5760.

Прогулянка лісом.
Грос Ільзеде,
1943 р.
Світлина
з листа
Євгенії
Новоковської.
(Lager Für
Ostarbeiterinnen
"Erika", Groß I
lsede
(Hannover)⁷⁵

Інформативний потенціал світлин

Досліджувана автором колекція епістоляріїв примусових працівників нараховує 266 фото та географічно розподіляється наступним чином: Німеччина – 196 світлин, Австрія – 49, Польща – 12, Естонія – 8, одне фото надіслане з пересильного табору м. Львова. За змістом і характером об'єктів світлини оstarбайтерів поділяються на два види: подієві та портретні. Аналіз змісту фотодокументів і текстової частини листів дозволяє умовно розділити всі світлини на декілька типів за місцем створення: 1. Виготовлені на біржах праці у місцях призначення (для документів). 2. Зроблені у таборах фотограмами, яких спеціально запрошували на територію трудових таборів для виготовлення колективних чи індивідуальних світлин. 3. Зроблені у вуличних фотокабінах для п'ятихвилинних знімків. 4. Створені у фотостудіях. 5. Виготовлені у приватних садибах населення, у яких працювали «остарбайтери». 6. Зроблені професійними фотографами на вулицях під час прогулянок примусових працівників містом, парками та ін.

Чимало знайдених світлин дозволяють встановити також їх авторство, оскільки на звороті містять штампи з назвами та адресами фотостудій, прізвищами фотомайстрів, у яких наші

Петро та Андрій Цуркани, 1943 р.

земляки фотографувались у вільний від роботи час. Наприклад, на звороті фото братів Петра та Андрія Цурканів, надісланого з австрійського села Міхельзаухен до села Пересадівка, містить Віденську адресу: «FOTO HEINRICH UTTENTHALLER. WIEN, XVII. KALVARIENBERG-GASSE, Nr. 65»⁷⁶.

Одна з проблем, яку дозволяють вирішити наявні світлини у листах, – це візуалізація та ідентифікація автора листа як через одноосібну фотографію, так і на колективній відповідно. Наприклад, маємо два листа Качавської Марії з північнонімецького міста Брауншвейг (Braunschweig), де на одному фото зображено три жінки⁷⁷, а на іншому – дві⁷⁸. У першому листі написано, що на світлині зображені «...Гладун Марія, Марія Н. і я...» (тобто вона, М. Качавська – автор)⁷⁹. На обох фотографіях є дві й ті самі жінки (у білому платті та у береті). Зрозуміло, що хтось з них є М. Качавська Але у якому порядку потрібно починати візуальну ідентифікацію? Зліва направо чи справа наліво? Проте, віднайшовши світлину та лист Гладун Марії, проаналізувавши зміст кореспонденції та фотографій усіх авторів, зрештою стає зрозуміло, хто з них Качавська Марія, а хто Гладун Марія.

М. Качавська (праворуч), 1943 р

М. Качавська (праворуч),
М. Гладун (ліворуч),
1943 р.

М. Гладун (праворуч), 1943 р.

⁷⁶ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 3225.

⁷⁷ Там само, спр. 2964.

⁷⁸ Там само, спр. 5451.

⁷⁹ Там само, спр. 2964.

Надзвичайно цінним історичним джерелом є ті світлини, на яких зображено табірну територію, фрагменти бараків, будівель, робочий чи святковий одяг людей та ін. У кінці серпня 1943 року Анна Дорошенко надіслала фотографію зі своїм другом Анатолієм з Берліна (Lager № 400, Berlin-Lichtenberg), на якій можна розгледіти низькі дерев'яні бараки, огорожену колючим дротом територію, де міститься щось схоже на клумбу, на якій ростуть квіти, соняшники, можливо, якість овочі⁸⁰.

Чимало приватних документів зафіксували злочинну політику депортації та використання нацистськими окупантами неповнолітніх українських підлітків на примусових роботах або батьків з маленькими дітьми. Свої 16 років молодь зустрічала у німецьких робочих таборах, далеко від дому та своєї родини⁸¹.

Анна Дорошенко
зі своїм другом Анатолієм,
1943 р..

Фото малолітніх примусових працівників з листа Анатолія Шуматія. Ганновер, 1943 р.

⁸⁰ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 4033.

⁸¹ Там само, спр. 5936.

Окремі унікальні фото відображають використання праці українських підлітків 14-16 років на підприємствах нижньосаксонського міста Ганновер, нагрудні «OSTи», робочий спецодяг, дерев'яні колодки на ногах замість взуття, представників німецької адміністрації чи майстрів (Lagergemeinschafts Hannover e.V., Mühlenberg Ricklingen)⁸².

Кореспонденція остарбайтерів за період літа–осені 1943 року рясніє повідомленнями про наявність у таборах родин з маленькими дітьми⁸³, інформацією про облави на окупованій території України, поголовне вивезення населення «...и детей до 30 года в Германию...»⁸⁴.

Приватні листи та фото як ключ до пошуку інформації про загиблих чи «переміщених осіб»

Опрацьований автором корпус документів містить важливі деталі для дослідження історії примусової праці на окремо взятих військових чи промислових об'єктах. Зокрема, це з'ясування конкретних прізвищ і доль людей, що працювали на різних об'єктах, але вижили та повернулись до СРСР. Проте особливої уваги потребує дослідження біографії тих осіб, які були фізично знищені, загинули у Німеччині чи Австрії через тяжкі умови примусової праці, під час дій союзницької бомбардувальної авіації або не повернулись до СРСР через власні політичні погляди і становлять так звану категорію «переміщених осіб». Так, порівнюючи прізвища авторів листів та наявні архівні файли на всіх репатріантів, що повернулись до Миколаївської області, можна помітити велику кількість людей, які, напевне, відсутні з вищезазначених причин. Зусилля автора з перевірки інформації про деяких авторів листів у наявних фільтраційних справах, опитувальних листах, спогадах показали перспективу проведення досліджень за вищезазначеними аспектами. Дослідники, які аналізували джерелознавчий потенціал епістолярію «остарбайтерів», не звертали увагу, що цей комплекс документів є ключем до пошуку вказаних автором напрямках.

Більшість трудових таборів для «східних працівників» зосереджувалась у безпосередній близькості до промислових об'єктів, тому дуже потерпали від дій бомбардувальної британської авіації чи інших союзників. Тема авіанальотів є однією з магістральних тем листування. Документи свідчать, що після важкого робочого дня люди не могли спокійно відпочити вночі, і це ще більше виснажувало психічно та фізично й так втомлених людей. Зрозуміло, що під час «киломових бомбардувань» значна кількість житлових бараків знищувалась разом з людьми, ніякої притомної статистики з цього приводу не існує. Ті, хто вижили, залишалась на певний час без нормальних умов існування. Результати таких нальотів часто описувалось відкрито. Діковський Микола у серпні 1943 року з Гамбурга повідомляв (Ostarbeiter-Gemeinschaftslager Hamburg 48): «...За одну ніч половини Гамбурга не стало если не больше также пострадали и мы во все бараки были попадания зажигательных бомб но только 3 сгорело в остальных мы успели ликвидировать огонь. Мой барак сгорел также. Когда мы тушили огонь то прямо в комнату упал сбитый самолет и после этого уже ничего нельзя было сделать...»⁸⁵ (частина листа залита цензорами фарбою – автор). Через цензурні правки багато остарбайтерів повідомляли, що їх турбують «комарі» (літаки – автор)⁸⁶ або прилітають «летные птицы»⁸⁷, тому сплять неспокійно.

Динаміка змін у житті примусових працівників

Листування примусових працівників дозволяє простежити динаміку змін у житті людей, що засвідчувала покращення або погіршення умов роботи, харчування чи забезпечення одягом упродовж певного періоду. Одні остарбайтери повідомляли про нормальне становище одразу після потрапляння до таборів, інші навпаки – одразу було погано, а згодом життя покращувалось. У таких листах з-поміж іншої інформації трапляються цікаві дані про кількість примусових робітників у конкретному таборі та співвідношення за

⁸² ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 1299.

⁸³ Там само, спр. 5125.

⁸⁴ Там само, спр. 4126.

⁸⁵ Там само, спр. 4006.

⁸⁶ Там само, спр. 3153.

⁸⁷ Там само, спр. 4126.

статтями. У листі Надії Дречко (30.08.1943 р., Lager Veronika, Unterwellenborn / b. Saalfeld-S) знаходимо наступне: «...Я Вам писала, що мені харашо було. Ну зараз похужало, не знаю чому чи тому, що тепер нас більше у лагері. То було у лагері 40 дів. а тепер 150 хлопців було 600, а тепер 700...»⁸⁸. Осіпов Іван (06.09.1943 р., Lager Donau, Wien 141) повідомляв: «...утром суп в обед первое и второе вечером тоже суп хлеба 400 грам на сутки но мы ище докупаем чичас. Много лучи чем было сразу... я в субботу получил верхнюю рубашу сподники и піджачок а севодня получил рабочий костюм синий всо для работы а для выходного сами купляем но одежа дорогі...»⁸⁹.

Деякі епістолярії за період літа–осені 1943 року вказують певне поліпшення не тільки у забезпеченні, але й послаблення жорсткого контролю за «східними працівниками», у результаті чого згодом люди виходили у місто без наглядачів. Наприклад, Озеров Іван (Gemeinschaftslager Kampstr., Büdelsdorf ü. Rensburg) у липні 1943 року повідомляв, що у місто виходять ще у супроводі: «...в нас сечас пока стало хорошо харчи влучели. Воскресеня нас водили в кино в город было звуковое кино. После кина ведут до канала чтобы мы купались хто не хочит купаца то шеф загоняет всех воду чтобы купалис. варят нам два раза вдень вбеде и вечерам. А утром хлеба пайка и масла...»⁹⁰.

Федір Поляков,
1943 р.

Лист Полякова Федора (Hannover-N, Lager Birke), надісланий у вересні 1943 року на Миколаївщину, наскрізь пронизаний нестримною радістю: «Дорогія родителі спешу сообщіть что я жив здоров чего и вам жилаю спешу сообщіть свою радостною весть 09.09.1943 ето мой день второго народження ветотъ день я вішол на волю в городе в кіно дорогія я сій час вольний

как птіца я сійчас на всех неметких правах я поллучатиму гроші також в рівні з німецьким робітником я вже нині більше оста я неимею ніякої одзнаки я імею право зайті в любое культурное место самі пойміте я живу много лучше чем дома я получаю сій час очінь хорошую пішу...»⁹¹.

Аналіз приватних листів остарбайтерів засвідчує, що статус примусового працівника певною мірою залежав від того, яким чином вони потрапляли до Німеччини: добровільно, примусово по мобілізації, депортовані з тюрми чи табору поліції безпеки та СД для цивільного населення за порушення окупаційного порядку та ін. Гофман Генріх (09.09.1943 р., Lager Banterweg IV hams IV/I) просив брата Йогана надіслати документ від коменданта, що він добровільно приїхав до Німеччини⁹². Фролов Олексій (24.09.1943 р., Gemeinschaftslager der D.A.F., Durchgangslager des Arb. Amte, Halle) турбувався про долю засудженого дядька: «...Теперь только стало ясно за дядю, очень не хорошо получилось, если бы он знал мой адрес мы бы здесь списались, а так нет возможности... Если дядя в Германии, то ему не будет плохо. Я уже встречал здесь таких, в каком положении находится дядя они сразу же переходят в цивильные и работают на равнее с другими. Я здесь, в нашем лагере встретил одного с Николаева Гарбузенко, он знает Ньюру невестку и [не розбірливо – автор]..., он до ареста работал в ресторане, а поэтому знает Ньюру, а сейчас отправлен на работу наравне с другими...»⁹³.

Новини з дому

Листування з рідними було одним із основних джерел, звідки остарбайтери дізнавались про новини з життя рідних на Миколаївщині в умовах нацистської окупації. Серед різноманітних аспектів, що цікавили остарбайтерів, можна згадати інформацію про мобілізацію молоді рідного населеного пункту на роботу до Третього рейху, врожай, стан приватного господарства та відображення спроби німецької окупаційної адміністрації провести запізнілу аграрну реформу

⁸⁸ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 641.

⁸⁹ Там само, спр. 3117.

⁹⁰ Там само, спр. 6566.

⁹¹ Там само, спр. 7168; 7167.

⁹² Там само, спр. 1388.

⁹³ Там само, спр. 4850.

в умовах наступу радянських військ та ін. Наприклад, з листів остарбайтерів зрозуміло, що вони знають, що «у селах розпускають колгоспи»⁹⁴, люди отримують «присадибні ділянки»⁹⁵, «...Батько ще поки вдома господарює, будує свій млин, такий який був колись у старе господарство...»⁹⁶. У цьому контексті привертає увагу листування між Вішул Ніною (Lager Schützenhaus I, Stuttgart-Weil im Dorf) та її родичами з села Білоусівка Вознесенського району. Її уцілілі епістолярії (21 лист) є певною мірою унікальними, оскільки відображають текст кореспонденції та змістові ланцюжки діалогу між примусовою працівницею з Німеччини і її ріднею з окупованої території України. Родичі описували німецькі реформи у сільському господарстві, у результаті яких «ділять колгосп на дві частини по групах»⁹⁷, «у групах працює 7 господарств»⁹⁸; залучення молоді 1925 року до трудової повинності з ремонту доріг на окупованій території⁹⁹, депортацію молоді до Німеччини¹⁰⁰; кількість зерна, що отримували від «колгоспу» на кожного працездатного члена родини (10 кг) та утриманців (5 кг)¹⁰¹ та ін.

Для отримання різнопланової інформації інколи примусові працівники просили надіслати примірники місцевої преси: «...Дуже велике вам спасибі за газети, я ніби получаю їх із редакції. Так що я трохи можу орієнтуватися поженіям світу. І відно по всьому, що стан на сході неважний, як зрівняю із внутрішніми порядками. Наприклад: суд за забій худоби, трудова мобілізація, урожай... культур і т.д. По моему на Україні занадто натягнуті віжці. Папаша! Остерігайтеся, обминайте, всього додержуйтесь як можна того, що вимагають, бо мені аж страшно читаючи

судові вироки...» (М. Шкуренко. 16.09.1943 р., Treubach über Donau)¹⁰². Важливим каналом отримання інформації про становище рідних в умовах нацистської окупації були приватні розмови із земляками з новоприбулих партій примусових працівників, особливо у таборах масової локалізації українських остарбайтерів¹⁰³.

Окремі епістолярії містять цікаву інформацію, що відображає масштаби залучення примусових працівників до економіки Третього рейху. Фрося Мателовська (Neu Isenburg) у листі від 30.08.1943 р. повідомляла: «...бо тут людей наших понад 3 мільона це Українців а поляків і французів тоже багато...»¹⁰⁴.

Подолання заборон у листуванні

Деякі остарбайтери намагались оминати офіційно встановлені ліміти на листування та передавали листи чи фото у посылках, через перекладачів табору¹⁰⁵, які їхали у відпустку на Миколаївщину. Більше можливостей було у подружніх пар, які надсилали чотири листи на місяць, а не два, використовуючи спочатку ім'я чоловіка, а потім дружини¹⁰⁶. У такий спосіб їх родичі отримували більше інформації. Наприклад, лист з ім'ям адресанта Галини Гагаріної (Ostarbeiter-Lager Erms, Dettingen bei Urach / Württemberg) насправді написаний Анатолієм Гагаріним та містить його фото¹⁰⁷.

Анатолій Гагарін, 1943 р.

⁹⁴ ДАМО, ф. р-2871, оп. 1, спр. 1092.

⁹⁵ Там само, спр. 5840.

⁹⁶ Там само, спр. 4987.

⁹⁷ Там само, оп. 1, спр. 1885.

⁹⁸ Там само, спр. 1884.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само, спр. 1883.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само, спр. 3355.

¹⁰³ Там само, спр. 3458.

¹⁰⁴ Там само, спр. 5875.

¹⁰⁵ Там само, спр. 4561.

¹⁰⁶ Там само, спр. 1912.

¹⁰⁷ Там само, спр. 1913.

Вибіркові дослідження

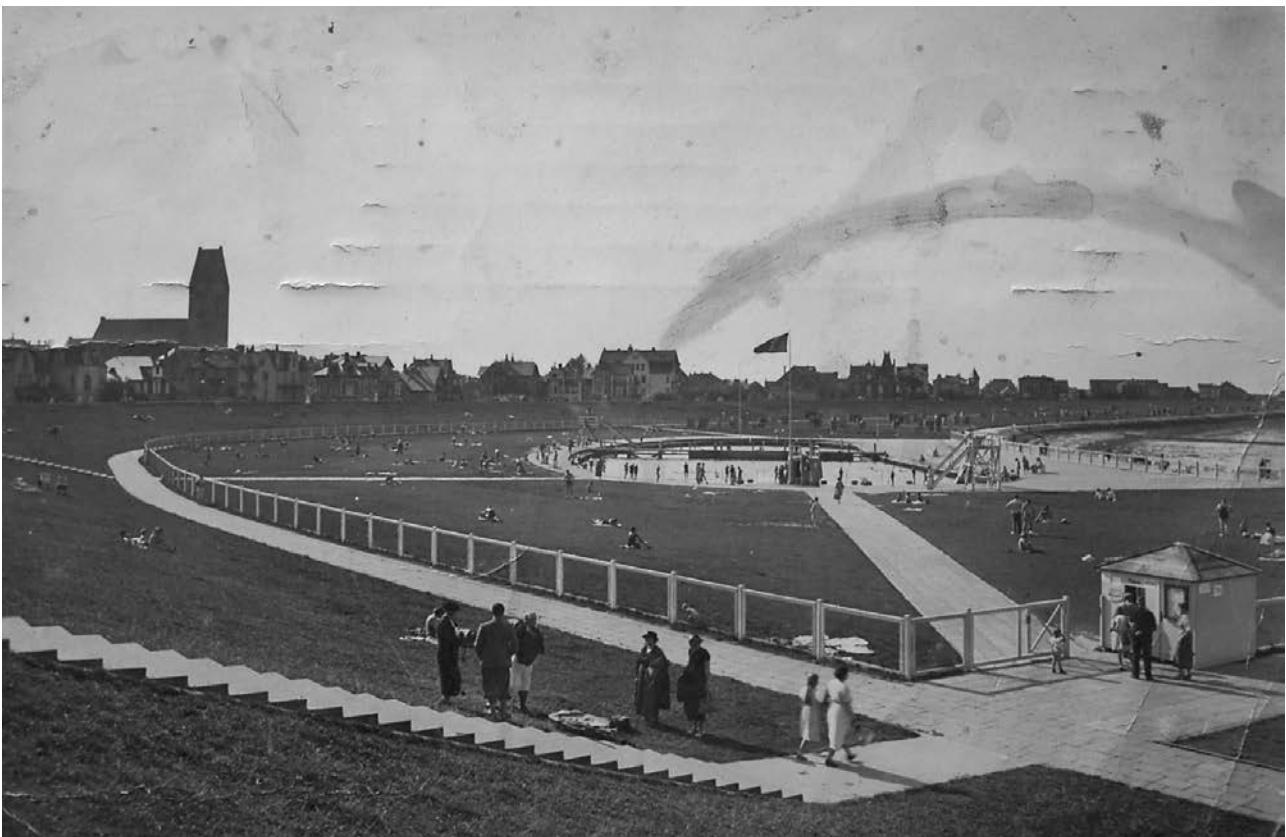
Цікавою деталлю є те, що у відповідній архівній колекції містяться листи від одних і тих самих авторів у кількості 10, 20 і навіть 60 листів. Такі листи мають особливу цінність, оскільки їх автори системно упродовж року і більше описували все: умови проживання, оплати, норми харчування, забезпечення одягом та взуттям, кількість примусових працівників у таборі, їх стать, свої почуття, погоду та клімат та ін. Дані листи стануть предметом нашого дослідження в окремих публікаціях.

Епістолярії “остарбайтерів” містять важливі дані, що дозволяють вивчати процес зміни місцевої топоніміки (урбаноніми), зокрема, перейменування вулиць м. Миколаєва окупаційною адміністрацією. У листах Миколи Махова (Gemeinschaftslager «Warthe», Königsberg), надісланих Софії Маховій, вказувалась вулиця Франко, 44 (вул. Московська)¹⁰⁸, містилось прохання до дружини зайти на вулицю Рибну, 25 (вул. Чкалова)¹⁰⁹ та передати рідні його знайомого по табору певні відомості.

Перспективи міжнародної співпраці

Досліджуваний корпус документів не залишить байдужими і зарубіжних дослідників, оскільки окремі листівки чи фотографії, що надсилались в Україну, зберегли зображення різноманітних німецьких житлових будівель, архітектурних споруд, оздоровчих комплексів міст, що розташовувались на берегах Північного моря. Як відомо, саме вони стояли першими на шляху численних нальотів британської авіації і майже вщент були зруйновані за період війни. Наприклад, збереглась чудова поштівка, на якій зображено міський басейн (пляжну берегову зону) у місті Куксхафен (Strandbad Cuxhaven)¹¹⁰.

Важливим аспектом як для українських, так і закордонних дослідників є те, що архівна колекція містить цілі комплекси кореспонденції, що надсилали примусові працівники з одного і того ж табору, міста чи регіону. Епістолярії дають можливість з'ясувати місце розташування та назву табору, визначити житлові будівлі, де компактно мешкало та працювало населення з

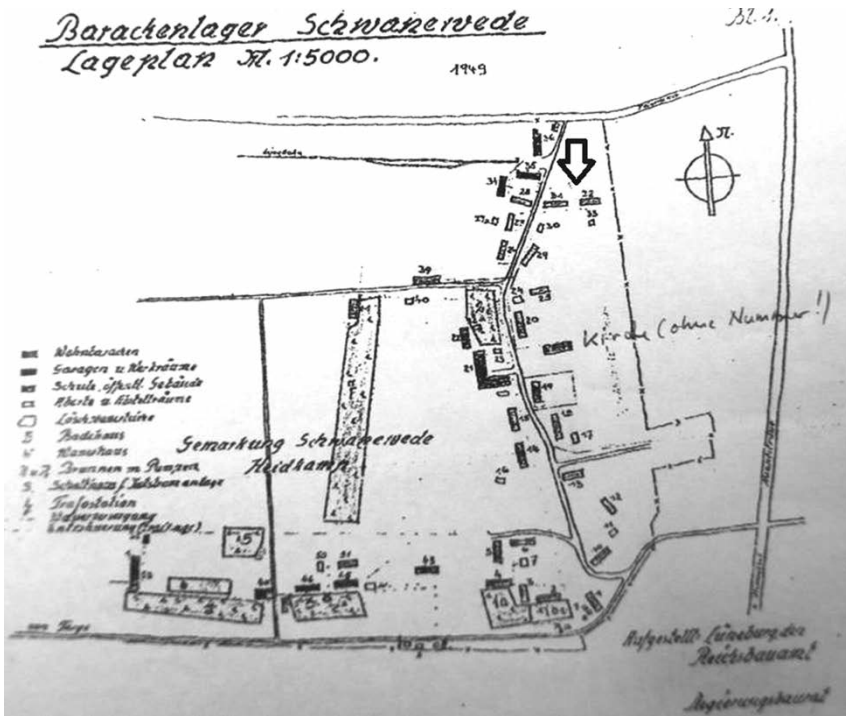

¹⁰⁸ Там само, спр. 4375.

¹⁰⁹ Там само, спр. 4395.

¹¹⁰ ДАМО, ф.р-2871, оп. 1, спр. 1529

Strandbad Cuxhaven

План табору «Heidkamp» (Шваневеде). Стрілкою автором вказано місце розташування бараків №31–32, де мешкали українські примусові працівники.
З фондів музею «Baracke Wilhelmine»

Директор музею «Baracke Wilhelmine» Гаральд Гроте (праворуч). Працівник музею «Denkort Bunker Valentin» Еліас Ангеле (ліворуч).
Фото А. Погорелова

Миколаївщини, оскільки листи містять номери бараків, відповідні штампи з назвами та адресами підприємств, установ, організацій та ін. Так, під час відвідування музею «Baracke Wilhelmine» у 2016 році у місті Шваневеде віднайдені автором листи допомогли дирекції музею з'ясувати місце розташування бараків у таборі «Хайдкамп» (Heidcamp), у яких мешкало українське населення. Це дозволило зрештою прояснити, у якій частині табору компактно мешкали «остарбайтери», а де знаходились «вестарбайтери».

Практика показує перспективу відбору таких матеріалів для детального дослідження різних аспектів повсякденного життя упродовж визначеного періоду на якомусь конкретному об'єкті на прикладі мікроісторій людей (часто земляків з одного населеного пункту), які знаходились в одному таборі чи навіть у бараці. Крім того, СРСР у нацистській документації вказано як країну походження для більшості примусових працівників з України, а власне українців віднесено до «росіян» чи «радянської» національності. Через це у західних дослідників інколи викликають проблеми з ідентифікацією людей, вони не можуть встановити країну та регіон походження, національність примусових працівників, лише розуміють, що це «слов'яни».

Вищезазначені матеріали вже викликали зацікавленість в окремих дослідників, а також спеціалізованих документальних центрів, меморі-

альних музеїв, що займаються дослідженням історії примусової праці часів Другої світової війни на певних об'єктах військово-промислового комплексу. Як приклад успішної взаємодії з німецькими колегами можна навести співпрацю з Документаційним центром з вивчення історії порохової фабрики Лібенау (Нижня Саксонія), Бременським університетом та Бременським музеєм-меморіалом «Бункер Валентин» (Denkort Bunker Valentin). Зусилля автора дозволили з'ясувати прізвища та скласти короткі біографії десятків примусових працівників з Миколаївщини, зокрема й жінок, які працювали на колишніх воєнних об'єктах Бремена та Лібенау. За висловом зарубіжних колег-істориків, віднайдена автором інформація доповнила їх знання з історії примусової праці саме українського населення у вказаних регіонах північної Німеччини. Пер-

спективи таких пошуків автор окреслив у лекції на базі Landeszentrale für politische Bildung (Bremen) під час візиту до міста у жовтні 2017 року.

У підсумку варто зазначити, що наявність такої потужної епістолярної спадщини з оригінальними світлинами – це перспективна база для вивчення історії примусової праці населення Миколаївщини не тільки на території Німеччини та Австрії, але й інших європейських країн. Матеріали листування містять детальну ретроспективну інформацію, що дозволяє дослідити особливості повсякденного життя оstarбайтерів на підприємствах військово-промислового комплексу, в установах, організаціях, у приватних господарствах населення країн, до яких були депортовані українці. Серед різних мікроісторичних сюжетних ліній у приватній кореспонденції та змісті світлин наших земляків можемо виокремити основні елементи: процес депортації, види, умови та тривалість праці, розмір її оплати, норми харчування, наявність одягу, взуття, санітарно-гігієнічні умови мешкання у таборах, зовнішній вигляд бараків, особливості дозвілля та відпочинку, відображення нацистської офіційної політики та її зміни у ставленні до працівників «зі Сходу», ви-

користання дитячої праці, власні емоції людей, міжособистісні та міжетнічні взаємини і фактори впливу на них, стан здоров'я та ін.

Такі матеріали можуть бути використані для публікації документальних збірок, підготовки виставок у музеях-меморіалах тощо. Наявність такої кількості неопублікованої кореспонденції має спонукати до об'єднання зусиль українських та зарубіжних вчених для дослідження цієї важливої для суспільства теми.

Подальшого висвітлення потребують такі аспекти: вивчення історії примусової праці українського населення на окремих об'єктах військово-промислового комплексу, в установах, організаціях, зокрема, залучення неповнолітньої молоді; на основі наявної колекції документів виявлення людей, які не повернулись через вказані у статті причини на Миколаївщину у процесі репатріації; дослідження повсякденного життя окремих оstarбайтерів виключно на основі їх листування (містять до 60 епістоляріїв від однієї персони); висвітлення особливостей проведення дозвілля працівниками «зі Сходу» у вихідні чи святкові дні та ін.

References

- Chistova, B. E., & Chistov, K. V. (Comps.). (1998). *Preodolenie rabstva. Fol'klor i yazyk ostarbajterov. 1942-1944 gg.* Moskva: Zven'ya. [in Russian].
- Chyrkova, M. (2013). *Pryvatne lystuvannia iak dzherelo z istorii zhyttia tsyvil'noho naseleennia periodu tymchasovoi natsysts'koi okupatsii (na prykladi Poltavshchyny).* *Kraieznavstvo. Naukovyj zhurnal*, 3 (84), 124–132. [in Ukrainian].
- Garazha, N. A. (2016). *Pis'ma ostarbajterov kak istochnik mikrosocial'noj istorii i istorii povsednevnosti Velikoj Otechestvennoj vojny (na materialax kollekcii pisem ostarbajterov v fondax gosudarstvennogo arxiva Respubliki Krym).* *Gumanitarnye i yuridicheskie issledovaniya*, 4, 24–30. [in Russian].
- Marmilova, O. S. (2017). *Dzherela do vyvchennia istorii ostarbajteriv z Donechchyny.* (Candidate's thesis). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Medchuk, M. Z. (2005). *Z lystiv ta spohadiv prymusovykh robotnykiv Tret'oho rejkhу (za fondamy Derzharkhivu Mykolaivs'koi oblasti).* *Arkhivy Ukrainy. Naukovo-praktychnyj zhurnal*, 1–3 (256), 418–425. [in Ukrainian].
- Meliakov, A. V. (2003). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsyvil'noho naseleennia Kharkivshchyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr.* (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Nesterenko, L. (2016). *Epistoliariv ostarbajteriv iak dzherelo vyvchennia povsiakdennoho zhyttia ukrainsiv na terytorii Tret'oho Rejkhu v roky Druhoi svitovoi vijny (na prykladi Sribnians'koho rajonu Chernihivs'koi oblasti).* *Siverians'kyj litopys*, 4, 116–136. [in Ukrainian].
- Pastushenko, T. V. (2002). *Lysty iak dzherelo vyvchennia problemy ukrains'kykh «ostarbajteriv» periodu Druhoi svitovoi vijny.* *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Zb. nauk. Statej*, 6, 70–76. [in Ukrainian].
- Shytiuk, M. M. (2004). *Ostarbajtery.* In M. M. Shytiuk (Ed). *Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyznanoi vijny: 1941–1944 rr. (Do 60-richia vyzvolennia oblasti vid nimets'ko-rumuns'kykh okupantiv)* (pp. 335–354). Mykolaiv: Kvit. [in Ukrainian].
- Terianyk, M. O. (2018). *Lysty z mynuloho (Iz lystiv zhytelia sela Halitsynove Oleleksandra Selivanova do svoiei sestry Fekly Selivanovoi pid chas perebuвання na prymusovij roboti v Nimechchyni).* *Knyha Pam'iaty Ukrainy: Mykolaivs'ka obl.* (Vol. 16, pp. 132–139). Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].